

Gyógyszerésztörténeti közlemények

Gyógyszerészet 36. 347–349. 1992.

Scriverius dohány-versei és 16–17. századi dohány-elnevezések

Dr. Magyar László András

1667-ben Rotterdamban, Arnold Leers-nél, a Schola Salernitana kiadásának függelékében jelent meg Petrus Scriverius „Saturnalia continentia usum et abusum tabaci” című epigrammagyűjteménye. A gyűjtemény a dohányról és a dohányosokról szóló költeményeket tartalmaz: első tizennégy darabja a dohány korabeli latin elnevezéseit magyarázza. Mivel az elnevezések közül ma már csak a „tabacum” szó él, s mivel a versek orvostörténeti szempontból is érdekesek, érdemes fölleventeni az epigrammákat, s a bennük foglaltakat néhány kritikai megjegyzéssel illetni.

Scriverius Petrus, azaz Pieter Schreiner Harlemben született 1576. január 12-én, jómódú kereskedőcsaládban. 1593-ban Leidenbe költözött; itt előbb tanult, később maga is tanított az egyetemen. Minthogy jelentős vagyonnal rendelkezett, állást, hivatalt soha nem vállalt; nem a tudományból, hanem a tudománynak élt. Filológiai, történeti munkák tömegét adta ki [1]. Munkái A. H. Westerhouw kiadásában, 1737-ben jelentek meg utoljára, tehát száz évvel halála után is olvasott szerző maradt. Idős korában woelewijk-i birtokára vonult vissza. Hetvennégy évesen megvakult, eittől kezdve csak verseket írt flamand anyanyelvén, illetve latinul. Scriveriust a humanista tudós-költészet művelőjének tarthatjuk, költeményeit nem esztétikai értékük, hanem tudós tartalmuk teszi érdekessé. Scriverius – Jöcher szerint – gáláns kalandjairól nevezetes, vidám ember volt: ironikus stílusa igazolni látszik e hagyományt.

Ami az epigrammák tárgyát illeti: a dohányzás ekkoriban már szinte nemzeti szokássá vált Németalföldön. A 17. epigramma is ezt bizonyítja, hiszen így szól:

*„Éhínség nem rettenthet belgát soha többé.
Városa ostrom alatt? Mit neki, föl se veszi!
Jól reteszelt kapuján soha nem törhet be a hispán:
csak füstölnivalót adjon az Ég eleget.” [2].*

A dohányzás története ebben az időben már több, mint egy évszázados. A dohány őshazája Amerika: az indiánok La Platától a Sziklás hegységig hódoltak e szenvedélynek. A dohányt többnyire csövön át vagy szivar alakban szívták, olykor mindkét szivarvéget szájukba véve (az izzó vég szívása néhol a férfiak előjoga volt) [3]. Kolumbusz utitársa, Pane Roman atya már 1492-ben találkozott Hispaniola szigetén dohányzó bennszülöttekkel: a hódítók innen hozták magukkal a növényt, s annak „tabaco” nevét egyaránt. A következő száz évben a kegyetlen tiltások ellenére [4] a dohányzás szokása Európaszerte elterjedt, a dohányt azonban nemcsak élvezeti cikként, hanem orvosságként, sőt élelempótlékként is használták. A 17. század elején holland, portugál és arab kereskedők Afrikában és Ázsiában is elterjesztették, 1600 körül Japánba [5], innen pedig Koreába is eljutott. 1620-as adatok szerinti ekkoriban már Új-Guineában, Mongóliában, Szibériában is szokás a dohányzás,

a 19. század elejére pedig e növény még az arktiszi és alaszki eszkimókhöz is eljutott.

Hazánkban széleskörben oszmán-török közvetítéssel jelent meg a dohány, sőt „dohány” szavunk is török eredetű. A 17. század elején fordul elő írott szövegben először [6].

A dohányzásnak mindmáig számos formája ismert: legnépszerűbb a szívás – pipában, szivarként, cigarettaként – vagy egyéb instrumentumokban (vizipipa, cső, levéltkeres). Az egykor oly népszerű tubákolás – az ornyálkahártya ingerlése – ma már kiment a divatból, sokfelé elterjedt azonban bagórágás, a dohány evése vagy levének fogyasztása is. Ma hazánk lakosságának (15 éven felüliek) kb. 45 százaléka dohányzik.

Scriveriushoz visszatérve, vegyük sorra az epigrammákat s az egyes versek után próbáljunk helyes magyarázatot adni a címükben említett különös nevekre.

1. Tabacum

*„Honnan eredt e közismert név? – kérded. – Tobagó szép,
ritka javakban dús, kis szigetén született.”*

Scriverius valószínűleg téved. Tobagó szigete kapta ugyanis a dohányról a nevét, s nem fordítva. Tobagót a spanyolok 1496-ban fedezték föl, a „tabaca” név viszont már 1493-ban előfordul egy kéziratban [7]. Valószínűtlen továbbá az az elképzelés is, hogy a kontinens későbbi spanyol tartományneveinek egyike lehet a néveredet magyarázata. Bizonyosabb ennél, hogy a szó az aruak [8] bennszülöttek nyelvének egy szavából ered: a „tabago” vagy „tabasco” itt ugyanis azt az eszközt, csövet jelölte, amelyet az indiánok a dohányszíváshoz használtak. Oviedo y Valdés, a későbbi hispaniolai kormányzó és Las Casas atya, az indiánok hős védelmezője szintén ezen a véleményen volt [9]. Megjegyzendő, hogy a tabago nevű eszközt általában nem a szájhoz, hanem az orrhoz illesztették. A „tabacum” szó egyébként a dohánynevek legsikeresebbike, nem csak a nyugati nyelvekben került egyeduralomra származékai útján (tobacco, Tabak, tabaco stb.), hanem a perzsába (tambaku) és az arabba (tibq) is eljutott. (Az arab eredetű „duhan” szó eredetileg „füst”-öt jelent.) A „tabacum” az őse a magyar „tubák” szónak is – ez csupán az orron át fogyasztott dohány neve nálunk.

2. *Tabacum latifolium*

„Hímnemülnek mondják e tubákot az orvosi nyelvben:
hímnemül fl illik marcona férfiuhoz”

3. *Tabacum angustifolium*

„Nőnemül fajta dohányt is lehetsz orvosi kertben,
merthogy a gyöngébb nem sem veti meg gyönyörét.”

Ez a két epigramma egymást egészíti ki.

A „latifolium” (széleslevelű) és az „angustifolium” (keskenylevelű) dohány közt *Bauhinus* is különbséget tesz. Arra nem találtam adatot, hogy az előbbit inkább férfiak, az utóbbit inkább nők fogyasztották volna. A 16. században egyébként még nők s férfiak egyaránt dohányoztak; *Erzsébet királynőről* is fönmaradt képmás, amelyen kedélyesen pöfékel. A nők csak a 17. század második felében szoknak le a dohányról: ebben talán szerepet játszott az a közkeletű nézet is, hogy a dohány fogamzásgátló, illetve elősegíti a vetélést. A 18. század egyes gúnyrajzain, pl. *Hogarthnál*, a dohányzó nő vicc-számba megy, a dohányzás a patriarcha előjoga. Nem véletlen, hogy a szüffrazsett-mozgalom élharcosai később cigarettával a szájukban indítottak küzdelmet a hímuralom ellen.

4. *Petina seu peti aqua*

„Nem csak üres gyönyörért füstölget az asszonyi népség,
mást sem iszik, ha gravid, mint a petum nedűjét.”

5. *Ugyanarról*

„Hogy megelőzze a vajúdás kínját a szülő nő
tisztá dohányt igyon és így hamarost anya lesz.”

6. *A petina eredete*

„Barbár szó a ‚petin’, vagy eszünket kéri cserébe a
füstjéért a dohány s innen eredt ez a név?”

A negyedik vers több szempontból is érdekes, az ötödik és hatodik epigramma is ezt a nevet magyarázza:

A korabeli nézetek szerint – mint mondtuk – a dohánylé fogyasztása megkönnyíti a szülést, esetleg vetélést idéz elő. Érdekesebb azonban az itt fölbukkanó név: a „petum” vagy „petina”. Ez a név a *tabacum* mellett a korban a legerterjedtebb volt, sokan ezt tartották a dohány „tudományos” nevének [10]. *Cohausen* szerint (1716) [11] a *paetum* a *tabacum* szinonimája, melyet a botanikusok használnak előszeretettel. *Jelenffy Károly* 1838-as disszertációja szerint [12] a név brazil eredetű indián szóból származik, megjegyzi továbbá, hogy „van egy éjjel nyíló dohányfajta *Nicotiana nyktageniflora*... ez a mi kertjeinkben is, *Petunia nyktageniflora* név alatt, mint dísznövény, estveli kellemetes szaga miatt neveltik s szintén 18 fajt számál.” A *petunia*-virág őrzi tehát nevében ezt az elnevezést.

Az utolsó epigramma magyarázata („eszünket kéri cserébe füstjéért a dohány”) érthető, ha tudjuk, hogy latinul a kér szó úgy hangzik: „petit”. A név latin illetve görög származtatása egyébként hosszú életűnek bizonyult, még a 18. században is olvashatunk arról, hogy a „petinum” név a görög „petáo” (kiterjeszték) – (helyesen: petannümi) –

vagy a „petalon” (levél) szóból ered és a dohánylevél formájára utal [13]. Ez azonban nem igaz: itt is indián kifejezéssel állunk szemben. *Blancardus* szótára szerint az „amerikaiak” a dohányt „petune”-nak nevezik, *Bauhinusnál* pedig „petum Indorum”-ként szerepel a név [14].

7. *Piperina*

„Köztudomásu dolog: melegíték s szikkad a benső
tőlem: ezért született tán ‚piperina’ nevem.”

A név a bors (piper) és a dohány hasonló hatásaival magyarázható, ezúttal tehát *Scriveriusnak*, első ízben, igaza lehet.

A további epigrammákban említett nevek történeti személyekkel kapcsolatosak.

8. *Nicotiana*

„Egykor a gall Nicot úr hurcolt ide messzi keletről,
hírneves embertől származik így e nevem.”

Ez a név – a nikotin szó őse – valóban *Jean Nicot*, francia diplomata nevét őrzi: ő népszerűsítette ugyanis Franciaországban a növényt, s állítólag ő is hozta be az országba az első magvakat 1560 körül. A probléma csak annyi, hogy *Nicot* nem keletről, hanem Liszabonból, nyugatról importálta a dohányt, itt volt ugyanis nagykövet.

9. *Herba sanctae crucis*

„Inni keresztrelvő, tömlöctöltésre se méltó
banda szokott engem. Innen e furcsa nevem.”

Magyarázatul annyit: a korabeli latin szóhasználat szerint a dohányt nem szívják (sugunt), hanem isszák (bibunt). (A sugit szó ugyanis a szoptatással asszociálható.) *Scriverius* további epigrammáiból is kiderül, hogy a dohányzás e korban már az alacsonyabb néposztályok szenvedélye is volt; a szegények gyakran evés helyett dohányoztak. Ez azért érdekes adat, mert ebből következtethetők a dohány olcsóbb lehetett, mint a kenyér – legalábbis Németalföldön. A „Szent Kereszt Fíve” elnevezésnek semmi köze a keresztelhez, *Scriverius* téved: a névadó ez esetben *Santa Croce* kardinális (1518–1592) volt, aki elsőként vitte Rómába a dohányt 1585-ben [15].

A 10. epigramma vagy szintén *Santa-Croce* nevével, vagy a dohány gyógyhatásaival függ össze.

10. *Sana-sancta herba*

„Sok mindent orvoslok, ezért hívnak csodaszernek.
Bár mindent tudnék, hogy panacea legyenek!”

A dohány orvosi hasznáról sokat lehetne beszélni [16]. Mind belsőleg, oldatként, mind pedig külsőleg, füstölőként gyakran használták már az indiánok is. Európában oldata kontraktív szer, hashajtó, ellenmérgek, fájdalomcsillapító, indokoltabban hánytató, füstjével náthát, gyulladásokat, keléseket kezeltek [7]. A 18. századtól a dohányfüst-klistírt újraélesztéshez is használták [18]. *Scriverius* sorai a dohány „herba panacea” nevére [19] és panacea-hírére is utalnak. A következő évszázadokban, a 19. század végéig heves és széleskörű vita folyt a dohányzás hasznáról és káros hatásairól [20].

Az utolsó négy epigrammát együtt magyarázhatjuk a legeredményesebben, mert a bennük említett nevek – *Scriverius* véleményével ellentétben – közös eredetűek.

11. *Herba regina et medicea*

„Joggal volnék tán a füvek közt én a „királynő”.
Orvosok írják föl: „orvosi” hát a nevem.
Téves a hit, mely mint panaceát képzel engem,
jobban is illik rám tán ez a „orvosi” név.”

12. *Catharinaria*

„Orrot tisztítok, s a katarrrhust messzire űzöm,
néhai hellén nép adta tehát e nevem.”

13. *Ugyanarról*

„Agy-folyományt tisztít a dohány – e hatása közis-
mert,
tisztítószerként kap „katharina” nevet.”

14. *Herba magni prioris*

„Merthogy előbbrevaló vagyok én, a dohány, egye-
beknél,
innen származhat tán ez a furcsa nevem.”

A legenda szerint *Jean Nicot* Lizsabonból hazatérve a francia királyt és királynőt ajándékozta meg az általa nevelt dohánypalántákkal. A király címe „Grand-Prieur” volt, a királynét pedig *Medici Katalinnak* (*Catharina Medicea*) hívták. *Scriverius* magyarázatai tehát tévesek, hiszen a „Herba magni prioris”, a „Catharinaria”, „Regina” és „Medicea” nevek innen erednek. A „Prior” itt nem „első” értelemben használatos, a „Regina” név nem a dohány, hanem a tulajdonosa rangját jelöli, a „medicea” névnek semmi köze az orvosokhoz (*medici*) – annál több a *Medici* családhoz – a „Catharinaria” pedig nem a görög „kathareó” (tisztítók) és nem is a „katarrrhus” (nátha, azaz „lefolyás”) [21] szavak származéka, hanem a „Catharina” névé. *Scriverius* soraiból azonban mégis megtudhatunk egyet-mást: részint azt, hogy a dohányt ezidőtájt orvosságként, nátha ellen írták föl orvosok is, részint pedig azt, hogy panaceának tartották.

A gyűjtemény további darabjai már nem a dohányról, hanem fogyasztóiról szólnak, nem tartoznak hát tárgyunkhoz. A kilenc dohány-elnevezés magyarázatával csupán a dohánynevek történetéhez szerettem volna pár adalékot szolgáltatni. E célból talán nem volt érdektelen fölidéznünk *Scriverius*, az elfeledett költő elfeledett verseit.

IRODALOM

1. *Jöcher, C. G.*: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. IV. Theil, Leipzig, 1751 446–447. – 2. A verseket saját fordításomban közlöm. A költemények eredeti nyelve latin. – 3. *Hartmann, G.*: Tabak bei südamerikanischen Indianern (in: *Völger, G.*: Tabak bei Rausch und Realität, Köln, 1981. Teil I. 224.) – 4. A dohányzás történetés számos nyelven és sokan megírták. Bibliográfia – főként az újabb munkákat illetően – a 3. jegyzetben leírt „Rausch und Realität” c. könyv II. részének 819–822. oldalain található. Magyarul Ormándy Miklós: A Dohány. Sátoraljaújhely, 1895. és Remethey Fülepp Jenő: A nagy szenvedély. Bp., 1937. című munkáit ajánlom. – 5. *Walther, E.*: Kulturhistorisch-ethnologischer Abriss über den Gebrauch von Tabak. (in: *Völger, G.*: Rausch und Realität, Köln, 1981. Teil. I. 208.) – 6. TESZ I. 653–654. A törökök az arabból vették át a szót. – 7. *Oviedo y Valdés*: Relación sobre las Indias. (Ed. F. Muñoz.) Barcelona, 1959. Parte crítica, 52. – 8. *Hartmann, G.* (3. jegyzet) – 9. *Schivelbusch, W.*: Das Paradies der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genussmittel. München Wien, 1980. 112. – 10. *Cohausen J. H.*: Dissertatio Satirica Physico-Medico-Moralis de Pica Nasi sive tabaci sternutatorii moderno abusu et noxa. Amstelodami, 1716, (et) Raptus exstigmaticus in montem Parnassum Amst. 1726 Appendix – a pactum szónál. – 11. uo. – 12. *Jelenffy K.*: Orvosi értekezés a dohányról. Buda, 1838 9. és 11. – 13. *Labos, J.*: Diss. de cultura Tabaceae Hungaricae. Viennae, 1789 9. – 14. *Bauhinus, J.–Cherlerus, J. H.* – *Chabraeus, D.*: Historia Plantarum Tomus III. Ebroduni, 1651 Pars 2. 629. – 15. *Meisner, L. F.*: De caffè, chocolata, herba thee ac Nicotianae natura, usu et abusu anacrisis medico-historico diaetetica. Norimbergae, 1721. 98. – 16. Röviden lásd: *Castelli, B.*: Lexicon Medicum Graeco-Latinum. Patavii, 1762 Tom. II. 381. – 17. Lásd: *Roth, F. F.*: Diss. inaug. med. sistens considerationes generales herbae Nicotianae fumi suctus respectu sanitatis. Vindobonae, 1830 27–30. irodalmi összeállítás a dohány orvosi hasznáról. – 18. *Schäffer, J. G.*: Der Nutzen und Gebrauch des Tabackrauchlystier Regensburg, 1766 – 19. *Everartus, A.*: Herba Panacea, Tabacum, Petum, etc. Antwerpiae, 1687 részletesen ír a dohányról mint panaceáról, illetve a „herba panacea” dohánynévről. – 20. A 19. században a budai egyetemen számos disszertáció dolgozta föl orvosi szempontból a témát. – 21. A sokáig élő elképzelések szerint a nátha (katarrrhus) az agyban lévő pituita, a flegmatikus nedv „lefolyásával” azonos (Lefolyini=katarrrhein).

L . A . M a g y a r : *Tobacco-poems of Scriverius and tobacco-denominations in the 16–17 centuries.*

A collection of epigrams by Petrus Scriverius „Saturnalia continentia usum et abusum tabaci” appeared in Rotterdam at Arnold Leers in the appendix of the edition of Schola Salernitana in 1667. In the collection there are poems about tobacco and smokers: its first fifteen titles explain the contemporary Latin denominations of tobacco. From those denominations only the word „tabacum” is still alive, however those poems are interesting from the point of view of medical history, therefore author recalls those epigrams with some critical remarks.

Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, Budapest, Török u. 12. – 1023

Érkezett: 1991. október 29.